

सांख्य सार - A treatise on सांख्य
Philosophy by विसान भिन्नु - Edited
by Pt. जीवानन्द विद्यासागर.
Calcutta, 1909.

2008-0610

(5)

150

File No. 5/67-68

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

AYS

learning cen

ons

2 or above)

tion and

tic & International)

gram

Diploma in Tourism & Airport handling.
Previous Patel

SANKHYA SARA

A TREATISE ON
SANKHYA PHILOSOPHY

BY

VIJNANA BHIKSHU

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.,

Superintendent Free Sanskrit College.

No. 2 Ramanatha Majumdar's Street Calcutta.

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GHOSE PRESS.

1909.

Jitendra vidyasagara B.A.

श्रीजीवनंद विद्यासागर

श्रीजीवनंद विद्यासागर

साङ्गसारः ।

विज्ञानभिद्युविरचितः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितः ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कलिकातानगर्या

घोषयन्त्रे मुद्रितः ।

३१२०८१

SAAS

181.41

BH1

DATA ENTERED

Date: 20/8/08

প্রিন্টর—শ্রীমন্মথনাথ ঘোষ,

৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন,

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর,

Centre for the Arts

২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট।

KALANIDHI

Rare Book Collection

ACC No.: R-610

IGNCA Date: 28.3.08

साङ्ख्यसारः ।

—००५०००—
पूर्वभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

महदाख्यः स्वयम्भूर्यो जगदङ्गुर ईश्वरः ।
सर्वात्मने नमस्तस्मै विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥१॥
साङ्ख्यकारिकया लेशादात्मतत्त्वं विवेचितम् ।
साङ्ख्यसारविवेकोऽतो विज्ञानेन प्रपञ्च्यते ॥२॥
प्रायः सङ्कलिता साङ्ख्यप्रक्रिया कारिकागणे ।
साऽतोऽत्र वर्ण्यते लेशात् तदनुक्तांशमात्रतः ॥३॥
साङ्ख्यभाष्ये प्रकृत्यादेः स्वरूपं विस्तरान् मया ।
प्रोक्तं तस्मात् तदप्यत्र सङ्क्षेपादेव वक्ष्यते ॥४॥

आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारात् कर्तृत्वादखिलाभि-
माननिवृत्त्या । तत्कार्यरागद्वेषधर्माधर्माद्यनुत्पादात् । पूर्वोत्प-
न्नकर्मणा चाऽविद्यारागादिसहकार्यच्छेदरूपदाहेन विपाकाना-
रम्भकत्वात् । आरब्धसमाप्त्यनन्तरं । पुनर्जन्माभावेन त्रिविधदुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति श्रुतिस्मृतिङ्गिष्ठमः । तत्र
श्रुतयः । अथाऽकामयमानो योऽकामो निष्कामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते ।

आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥
 यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
 अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः
 स कर्मभिर्जायते तत्र तत्र ॥
 पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु
 इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥

इत्याद्याः । स्मृतयश्च कौर्माद्याः । यथा कौर्मे ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।
 कार्यो ह्यस्य भवेद् दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ॥
 तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ।

इति । मोक्षधर्मे च ।

इन्द्रियाणौन्द्रियार्थाश्च नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।

होनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात् तर्षात्मकाद् रागाद् बीजात् जायन्ति जन्तवः ।
 इति ॥ ननु रागाभावेऽपि केवलकर्मवशान् नरकादिप्राप्तेः
 कथं रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम्भ उपपन्नम् । नर-
 कादौ विशेषतो रागाभावेऽपि सामान्यतो रागसत्त्वात् ।
 निषिद्धस्यादिगामिनां स्यादिरागादेव । तप्तलोहमयनारी-
 समालिङ्गनादिरूपनरकोत्पत्तेः ॥ यद्यप्यविद्यास्मितारागद्वेषभ-
 याख्यं क्लेशपञ्चकमेव जन्मादिविपाकारम्भे कर्मणां सहकारि
 भवति ।

तदेव सक्तः सह कर्मणैति

लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ।

इति श्रुतावभिमानरागद्वेषादिजन्यस्य विषयवासनाख्यसङ्ग-
सामान्यस्यैव जन्मादिविपाकारम्भे कर्मसहकारित्वसिद्धेः ।

यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।

स्रष्टे हादृ द्वेषादृ भयादृ वाऽपि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥

इत्यादिस्मृतेश्च । तथा च क्लेशमूलः कर्माशयः । सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति योगसूत्राभ्यामप्यदृष्टे तद्वि-
पाकारम्भे च क्लेशानां हेतुत्ववचनात् च । तथाऽप्यविद्या-
स्मितासत्त्वे रागस्याऽऽवश्यकत्वाद् द्वेषभययोश्च रागमूल-
कत्वाद् राग एव मुख्यतो जन्मादिहेतुतया यथोक्तवाक्यै-
र्निर्दिश्यत इति ॥ ननु ।

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानस्य प्राचीनकर्मनाशकत्वमेवोचितं दाहकत्वं
कथमिष्यत इति चेत् न ।

ज्ञानान्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।

इत्यादिवाक्यैर्दाहस्याऽपि श्रवणेन लाघवाद् दाहपरत्वस्यैव
नाशादिवाक्येष्वपि कल्पनीचित्यात् । कर्मणां दाहश्च क्लेशाख्य-
सहकार्युच्छेदेन नैस्फुल्यम् । कर्मणां नाशस्तु प्रारब्धभोगान्ते
चित्तनाशादेव भविष्यति । अतो लोकसिद्धेनाऽविद्यानाशेनैव
द्वारेण कर्मफलानुत्पत्तिसम्भवान् न ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं गौर-
वादित्यादिकं योगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तस्माद्
विवेकसाक्षात्कारादविद्यास्मितारागाद्विक्लेशनिवृत्तौ त्रिविधदुः-
खात्यन्तनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थः सिध्यतीत्युपपन्नम् ॥ तथा

च योगसूत्रद्वयम् । हेयं दुःखमनागतम् । विवेकख्यातिरविप्लवा-
ज्ञानोपाय इति ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारेऽभ्यर्हितत्वादादौ ।

विवेकख्यातिफलस्य परमपुरुषार्थस्य परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानस्य किं स्वरूपं तदुच्यते । आत्मा
तावत् सुखदुःखाद्यनुभवितेति सामान्यतो लोकप्रसिद्धिः
अनात्मा च प्रकृत्यादिर्जडवर्गः तयोरन्योन्यवैधर्म्येण परिणामि-
त्वापरिणामित्वादिरूपेण दोषगुणात्मकेन हेयोपादेयतया
पृथक्त्वेन ज्ञानं विवेकज्ञानम् । तथा च श्रुतिः । स एष नेति
नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि
सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यतीत्यादि । स्मृतिश्च ।

सोऽथ प्रतिनिवृत्ताच्चो गुरुदर्पणबोधितः ।

स्वतोऽन्यां विक्रियां मौढ्यादास्थितामञ्जसैक्षत ॥

अथाऽसौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका ।

शुद्धबुद्धस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन् ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यः शुद्धत्वेनाऽऽत्मनि स्मृते ।

निखिला सविकारेयं त्यक्तप्रायाऽहिचर्मवत् ॥

इति । सूत्रं च । एवं तत्त्वाभ्यासात् नेति नेतीतित्यागाद्
विवेकसिद्धिरिति । तत्त्वज्ञानस्य लक्षणं च मात्स्ये कृतम् ।

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यद्यप्यन्योन्यभेदज्ञानमेव विवेकज्ञानं तथाऽप्यात्मविशेष्यकमेव तन्मोक्षकारणं भवति । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नन्वनात्मन्यात्मबुद्धिरूपा याऽविद्या मातञ्जलादिषूक्ता तस्याः कथमात्मविशेष्यकविवेकज्ञाननाशत्वं प्रकारादिभेदादिति चेत् न । तादृशाविद्याया अनात्मविशेष्यकविवेकज्ञानद्वारेणाऽऽत्मविशेष्यकविवेकज्ञाननाशत्वादिति ॥ यत् च योगेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं जायते तद् विवेकज्ञानद्वारेव मोक्षकारणं भवति न तु साक्षादविद्यानिवर्तकत्वाभावात् ॥ अहं गौरः कर्ता सुखी दुःखीत्यादिज्ञानमेव ह्यविद्या संसारानर्थहेतुतया श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धा तस्याश्च निवर्तिका नाऽहं गौर इत्यादिरूपा विवेकख्यातिरेव भवति । समाने विषये ग्राह्याभावत्वप्रकारकग्राह्याभावज्ञानत्वेनैव विरोधात् ॥ अन्यथा शुक्तिनिर्विकल्पकस्याऽपि इदं रजतमिति ज्ञानविरोधित्वापत्तेः । किञ्च यथोक्ताभावज्ञाने ग्राह्यज्ञानविरोधित्वस्याऽऽवश्यकतया निर्विकल्पकज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकत्वं न पृथक् कल्प्यते गौरवात् ॥ अपि चाऽथाऽत आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यादि श्रुत्या विवेकोपदेशोऽप्युच्यते ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति गीतादिवाक्यैश्च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुच्यते । अतो विवेकज्ञानमेव साक्षादविद्यानिवृत्त्या मोक्षहेतुः ।

योगिन केवलात्मसाक्षात्कारसु योग्यानुपलब्धिविधयोपाध्यादि-
गतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च ग्राहयति ततोऽविद्यानिवृत्ति-
रिति । एतेन सर्वभूतेषु समताज्ञानमात्मनः सर्वात्मकत्वादि-
ज्ञानं च श्रुतिस्मृत्योर्गीयमानं विवेकज्ञानस्यैव शेषभूतं सर्वद-
र्शनेषु मन्तव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षादभिमानानिवर्तकत्वात् ।
ब्रह्ममीमांसायां त्वयं विशेषो यत् परमात्मविवेकशेषत्वम् ।
साङ्ख्यशास्त्रे तु सामान्यात्मविवेकशेषत्वमिति दिक् । ननु-
यथोक्तविवेकख्यातितोऽप्यत्यन्तमविद्योच्छेदो न घटते ।
विवेकख्यातेरविद्याप्रतिबन्धकत्वमात्रत्वेन विवेकख्यातिनाशो-
त्तरं पुनरभिमानसम्भवात् । शुक्तिरजतविवेकदर्शिनोऽपि
कालान्तरे शुक्तौ रजतभ्रमवदिति । मैवम् । दृष्टान्तवैषम्यात् ।
शुक्त्यादिषु जातेऽपि साक्षात्कारे दूरत्वादिरूपविषयदोषाणां
पटलादिरूपकरणदोषाणां चोत्पत्तिसम्भवेन पुनर्भ्रमो युक्तः ।
अनात्मन्यात्माभिमाने त्वनादिवासनैव दोषः सर्वास्तिकसम्मतः
जातमात्रस्याऽभिमाने दोषान्तरानुपलब्धेः । सा मिथ्याज्ञा-
नवासना यदा विवेकख्यातिपरम्पराजन्यदृढवासनोन्मूलिता
तदैव विवेकसाक्षात्कारनिष्ठोच्यते । तत्पूर्वमवश्यं वासना-
लेशतो मिथ्यांशस्य कस्याऽप्यात्मनि भावात् तस्यां च विवेक-
ख्यातिनिष्ठायां जातायां न पुनरभिमानः सम्भवति वासना-
स्यदोषाभावादिति तु महद्वैषम्यम् । यदि तु बुद्धिपुरुषयोर-
न्योन्यप्रतिविम्बनादिकमविवेककारणं दोष इष्यते तदा तु
तद्दोषं बाधित्वैव विवेकसाक्षात्कार उदित इति न तस्य
पुनर्भ्रमहेतुत्वं । फलबलेन योगजधर्मासङ्गतस्यैव तस्य

१७४२ने ३१ नूना रा
१७४२ने ३१ नूना रा
१७४२ने ३१ नूना रा

दोषत्वकल्पनासम्भवादिति । विवेकख्यातिनिष्ठा च गीतादिषु सञ्चिता ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ! ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

इति । गुणातीतो निवृत्तगुणाभिमानः । अधिकं तु ज्ञानि-
लक्षणमग्रे वक्ष्यामः । नन्वेवमपि विवेकप्रतियोगिपदार्थाना-
मानन्त्येन प्रातिस्विकरूपैः सर्वपदार्थेभ्यो विवेकग्रहासम्भवात्
कथं विवेकख्यातेर्मोहहेतुत्वमिति चेत् न । दृश्यत्वपरिणामि-
त्वादिसामान्यरूपैर्विवेकग्रहसम्भवात् । तथा हि । द्रष्टा
स्वसाक्षात्प्रकाशेभ्यो भिन्नः प्रकाशकत्वाद् यो यस्य प्रकाशकः
स तस्माद् भिन्नः यथा घटादालोको वृत्तिप्रकाश्यात् च
वृत्तिरित्यनुमानेनाऽऽदावन्तर्दृश्येभ्यो बुद्धिवृत्तितदारूढार्थेभ्यो
विवेकतो बुद्धिसाक्षी सिध्यति । कर्मकर्तृविरोधस्याऽनुकूल-
स्तर्कः । अत्र आत्मनि व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदम् ।
वृत्तिद्वारैवाऽऽत्मनः स्वविषयत्वात् । नन्वत्राऽनुमाने बुद्धिवृत्ति-
मात्राद् विवेकः सिध्यति । तस्या एव साक्षादात्मदृश्यत्वात् न
प्रकृत्यादिभ्य इति चेत् न । वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ह्यत्राऽ-
नुमाने लाघवाद् वक्ष्यमाणतर्कगणात् चाऽखिलवृत्तीनां द्रष्टा
विभुक्कूटस्थनित्यैकज्ञानस्वरूपतयैव सिध्यति । यथा नैयायिकानां
क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यनुमाने लाघवात् क्रतुरेकत्व-
नित्यत्वादिकं तद्वत् । तत्र विभुत्वं परिच्छिन्नभिन्नत्वं कूटस्थत्वा-

१. जडत्वेन

दिकत्वं च परिणामिभिन्नत्वादिकमतो बुद्ध्यात्मनोऽदृग्दृश्य-
रूपतो विवेकग्रहे सति तदुत्तरानुमानेन परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपैः सामान्यतोऽप्यात्मानात्मविवेकग्रहो घटत इति ।
अतएव पातञ्जले सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव मोक्षहेतुतया स्थले
स्थले व्यासभाष्ये प्रोक्ता । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपदृग्दृश्य-
विवेकग्रहोत्तरं यथोक्तरीत्या प्रकृत्यादिविवेकग्रहात् । तत्र च
सत्त्वशब्दे बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिसत्त्वमुक्तमिति । एवं च प्रकृत्यादि-
पदार्थानां विशिष्यज्ञानाभावेऽपि तद्विवेकज्ञानं घटते । एतेन
दृग्दृश्यविवेकादविद्या निवृत्तिरिति प्राचां प्रवादोऽप्युपपा-
दितः । किञ्चाऽऽत्मा प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नोऽपरिणामित्वा-
दित्याद्यनुमानैरपि सामान्यतो दृश्यविवेको द्रष्टरि सम्भवतीति ।
यत् त्वाधुनिका वेदान्तिब्रुवा दृश्यत्वेनैव प्रकृत्यादीनां द्रष्टृत्वेन
च प्रकृत्याद्यखिलजडेभ्य आत्मविवेकं मन्यन्ते ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

घटद्रष्टां घटाङ्गिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तथा देहो नाऽहमित्यादिरूपतः ॥

तत् न । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिभिरात्मनोऽपि
दृश्यत्वात् । साक्षाद् दृश्यत्वविवक्षया न प्रकृत्यादेरसङ्गहात्
करणद्वारैव तद्दर्शनात् ॥ तथैव कल्पनीयं आत्मनो वृत्ति-
व्याप्यत्वमेव दृश्यत्वं श्रुत्यादिभिर्विधीयते । न तु प्रकाश्यत्व-
रूपफलव्याप्यत्वम् । स्वयम्प्रकाशस्वरूपस्य प्रकाशापेक्षावि-
रहात् । अतोऽत्र दृश्यत्वं प्रकाश्यत्वं तत् चाऽऽत्मनि नाऽ-
स्तीति तदपि तुच्छम् ॥ यथा ह्यहमित्यनुभूयमानोऽप्यात्मा
चैतन्याख्यफलव्याप्यो न भवतीति भवद्विरुच्यते ॥ तथैव

मौञ्चैरपीष्यते सुखदुःखादिमत्त्वेनाऽपि बुद्धिः स्वप्रकाशतया
चेतन्यव्याप्या न भवतीति । तथा चाऽऽत्मनोऽपि बद्धावपि
दृश्यत्वमिदं दृश्यत्वेन रूपेण बद्धिविवेकोऽत्यन्तापेक्षितो-
ऽपि न सिध्यतीति । भाष्यादिषु चाऽन्यान्यत्र दूषणान्यक्ता-
नीतिदिक् । ननु सम्भवत्वेवं सामान्यरूपेण विवेकग्रहः ।
तथाऽपि सामान्यान्येव बहूनि सन्ति परिणामित्वसं-
न्यकारित्वसुखदुःखमोहात्मकत्वचतुर्विंशतितत्त्वत्वादीन्यतस्तैस्तै-
रूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वेऽनुगमदोष इति चेत्
न । अभिमानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनैवाऽनुगमादिति । अथैवं
सामान्यरूपेण विवेकस्यैव सर्वाभिमाननिवर्तकतया नाऽहं
देहो नेन्द्रियाणीत्यादिप्रत्येकरूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्व-
श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथं घटेतेति चेत् न । अवान्तरविवे-
कानां सामान्यविवेकप्रपञ्चमात्रत्वादिति ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्गसारे मोक्षहेतुविवेक-

ज्ञानस्य स्वरूपस्य परिच्छेदः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ के ते प्रकृत्यादयो येभ्यः पुरुषो विवेचनीय इत्युच्यते ।

प्रकृतिर्बुद्धाहङ्कारौ तन्मात्रैकादशेन्द्रियम् ।

भूतानि चेति सामान्यात् चतुर्विंशतिरेव ते ॥

एतेष्वेव धर्मधर्म्यभेदेन गुणकर्मसामान्यानामन्तर्भावः ।

तत्र प्रकृतित्वं साक्षात् परम्परयाऽखिलविकारोपादानत्वं

पञ्चोऽप्युपपादितो मन्तव्यः । वैषम्य एव सत्त्वादिव्यवहारश्च श्रुतौ दृश्यते । यथा तम एवेदमग्र आस तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्वेतद् वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्वेतद् वै सत्वस्य रूपमिति । सत्त्वादित्वयं च सुखप्रकाशलाघवप्रसादादिगुणवत्तया संयोगविभागादिमत्तयाऽनाश्रितत्वोपादानत्वादिना च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वात् च गुणशब्देनोच्यते । इन्द्रियादिवत् । गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात् । मनसः सङ्कल्पात्मकत्ववत् । तत्र सत्त्वं सुखप्रसादप्रकाशाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु सुखात्मकमुच्यते एवं रजोऽपि दुःखकालुष्यप्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु दुःखात्मकमुच्यते । तथा तमोऽपि मोहावरणस्तन्मनाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु मोहात्मकमुच्यते । त एव धर्मास्तेषां लक्षणानि भवन्ति । सत्त्वादिसञ्ज्ञा चाऽन्वर्था । सतो भावः सत्त्वमुत्तमत्वमिति व्युत्पत्त्या हि धर्मप्राधान्येनोत्तमं पुरुषोपकरणं सत्त्वशब्दार्थः । मध्यमं च रजःशब्दार्थो रागयोगात् । अधमं च तमःशब्दार्थः । अधर्मावरणयोगात् । तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकमसङ्गव्यक्तयः । लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति साङ्गप्रसूतात् । अत्र हि सूत्रे लघुत्वादिना बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम् । एवं चलत्वादिना गुरुत्वादिना च बहूनां रजसां बहूनां च तमसां तदुभयमुक्तमिति । किञ्च यदि सत्त्वादित्वयसैकैकव्यक्तिरेव स्यात् तत् त्वयं विश्वेव वक्तव्यम् । एकदाऽनेकब्रह्माण्डादिसृष्टिः श्रवणात् । तथा च

कार्याणामनन्तवैचित्र्यं न घटते । न च संयोगवैचित्र्यात्
 वैचित्र्यं स्यादिति वाच्यम् । विभूनां त्रयाणां गुणानां स्वतः
 संयोगवैचित्र्यासम्भवात् । द्रव्यान्तरस्य चाऽवच्छेदकीभूतस्या-
 ऽभावादिति ॥ तस्मात् सत्त्वादीन्यसङ्ख्यव्यक्तिकान्येव द्रव्याणि ।
 तेषु त्रित्ववचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधित्रयेण वैशे-
 षिकाणां नवद्रव्यवचनवदिति सिद्धम् ॥ तानि च सत्त्वादीनि
 यथायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि । अन्यथा रजसश्चलस्वभा-
 वत्ववचनविरोधात् । आकाशकारणत्वस्य च विभुत्वौचित्यात् ।
 सर्वेषां कारणद्रव्याणां विभुत्वे कार्याणां परिच्छिन्नत्वानुप-
 पत्तेश्च । नन्वेवं वैशेषिकोक्तान्येव पार्थिवाद्यादीनि प्रकृति-
 रित्यायातमिति चेत् न । गन्धादिगुणशून्यत्वेन कारणद्रव्येषु
 पृथिवीत्वाद्यभावतोऽस्माकं विशेषात् । तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु ।

Indira Gandhi National
 Centre for the Arts

अव्यक्तं कारणं यत् तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।

प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥

शब्दस्पर्शविहीनं तद् रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तत् जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इत्यादिना ।

वैशेषिकाणां कारणद्रव्येषु गन्धाद्यनुमानं तु भाष्येऽस्मा-
 भिर्निराकृतम् । अथैवमपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वा-
 द्यनेकव्यक्तिरूपत्वेऽपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तप्रकृति-
 रिति मैवम् । कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनैवाऽपरिच्छिन्नत्ववचनात् ।
 गन्धत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् । आकाशादिप्रकृतीनां
 विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च । तथा पुरुषभेदेन

पुरुषादप्यव्यक्तत्वं

सर्वतः श्रुतिमांशोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्युत ॥

विष्णुरेवाऽऽदिसर्गेषु स्वयम्भू भवति प्रभुः ॥

इति । अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महतो देवतात्रयोपाधित्वात्
तदविवेकेन ब्रह्मविष्णुशिवत्ववचनम् । तदुक्तं विष्णौ ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति । मात्स्ये च ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

गुणेभ्यः क्षोभ्यमानेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

इति । अणिमेत्यदिभावनिर्देशो धर्मधर्म्यभेदात् । ब्रह्मशङ्क-

रापेक्षयाऽप्यादौ विष्णुरूपेणैव महानाविर्भवतीति विष्णु-

रेवेत्यर्जुनोक्तम् । इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन

परिणतं सद्व्यष्टिजीवानामुपाधिधर्मादियुक्तं शुद्रमपि

भवति महदुपरागाद् विपरीतमिति साङ्ख्यसूत्रात् ।

महत्तत्त्वस्य प्राधान्येनाऽसाधारण्येन चाऽध्यवसायो वृत्तिः

महदहङ्कारमनस्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणस्य महत्तत्त्वं बीजा-

वस्थेति । अत्र प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिसृष्टिक्रमे

शास्त्रमेव प्रमाणम् । अनुमानेन सामान्यतः कार्याणां सकारण-

कत्वमात्रसिद्धेः न तु सृष्टौ भूतादिक्रमो वाऽन्तःकरणादिक्रमो

वेत्येकतरावधारकमनुमानं सम्भवति । स्पष्टलिङ्गाभावात् ।

श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतं यथाकथञ्चिल्लिङ्गं तु महदादिक्रमेऽस्तीति

भाष्येऽस्माभिः प्रदर्शितम् । महत्तत्त्वं निरूपितम् । अह-

महत्-इन्द्र-मना

अहंकार-जीव

पूर्वभागे तृतीयपरिच्छेदः ।

१५

ङ्कारो निरूप्यते । महत्तत्त्वादहङ्कार उत्पद्यते अङ्कुरात्
शीखावत् । तस्य चाऽभिमानवृत्तकत्वादहङ्कारसञ्ज्ञा कुम्भ-
कारसञ्ज्ञावत् । तदेव लक्षणम् । तस्य च पर्यायाः कौर्मं
प्रोक्ताः ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्ता मन्ता च संस्मृतः ।

आत्मा देही च जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति । स चाऽहङ्कारस्त्रिविधतया त्रिविधकार्यहेतुः । तदुक्तं
कौर्मं ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सखभूव ह ॥

तैजसादिन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिकाद् दश ।

एकादशं मनश्चाऽत्र स्वगुणैर्नोभयात्मकम् ॥

भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेरभवन् प्रजाः ।

इति । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । स्वगुणैर्न-
न्द्रियवृत्तिषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेण । उभयात्मकं ज्ञानकर्मा-
भयेन्द्रियात्मकम् । अन्यत्रमना अभूव नाऽश्रौषमित्यादि-
श्रुत्या मनसो ज्ञानकर्माभयेन्द्रियसहकारित्वसिद्धेरिति ।
एकादशेन्द्रियदेवाश्च ।

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विर्वज्रोपेन्द्रमित्तकाः ।

चन्द्रश्च

इति । अहङ्कारो निरूपितः । इन्द्रियादीनि निरूप्यन्ते ।

अहङ्कारादादौ मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुर्ग्राणं गन्धजिह्वक्षया ।

इत्यादिना मोक्षधर्मादाविन्द्रियादीनां मनोवृत्तिरागादि-
कार्यत्वश्रवणात् । ततश्चाऽहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं दशेन्द्रिया-

णि पञ्चतन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते । इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्य-
कारणभावस्याऽभावात् क्रमनियमो नास्ति ॥ तत्रेन्द्रियेदु-
नाऽस्त्यवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात् । तन्मात्रेषु
त्वस्ति । स यथा । शब्दतन्मात्राद् वक्ष्यमाणक्रमेण स्पर्श-
तन्मात्रं शब्दस्पर्शभयगुणक्रमेवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या पर-
तन्मात्रत्रयं पूर्वपूर्वतन्मात्रेभ्य उत्पद्यते पातञ्जलभाष्ये तन्मात्रेषु
क्रमेणैकैकगुणवृद्धिवचनात् । ततश्च पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्च-
भूतानि जायन्ते । तत्राऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणां तद्द्वारा
भूतानां चोत्पत्तौ क्रमः कूर्मविष्णादिपुराणेषूक्तः यथा कूर्मे ।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ।

आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेणेति ।

नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्याऽपि
Centre for the Arts

तत्त्वान्तरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वापत्त्या केवलविकृतित्वसि-
द्धान्तर्गत्यतिरिति चेन्न आकाशादीनां स्पर्शादितन्मा-
त्रेष्वहङ्कारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणेषूक्तत्वादिति ।
तदेवं त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता । तत्र पञ्चभूतानि
वर्जयित्वाऽहङ्कारं च बुद्धौ प्रवेश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं
भवति वक्त्रे रिन्धनवदात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्व-
पुरुषाणां सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव
चेहलोकपरलोकयोः संसरणं जीवानां भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव
वृत्तिभेद इत्यतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते । तस्य
लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्च भूतान्याश्रयश्चित्रादिवदाश्रयं विना
परमसूक्ष्मस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् । इदं च लिङ्गशरीरमादौ
स्वयम्भुव उपाधिभूतमेकमेव जायते । तस्यैव विराडाख्यवक्ष्य-

माणस्थूलशरीरवत् । ततश्च व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते । पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति । मनुनाऽप्युक्तम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षष्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्याऽऽत्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ।

इति । षष्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम् ।

तथा च स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मान् अल्पान् आत्ममात्रासु स्वांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्ज-
त्यर्थः । लिङ्गशरीरं निरूपितम् । स्थूलशरीरोत्पत्तिरुच्य-
ते । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्येऽहङ्कारोऽहङ्कारस्याऽपि दश-
गुणितस्य मध्ये व्योम व्योम्नोऽपि दशगुणितस्य मध्ये वायुर्वायोरपि दशगुणितस्य मध्ये तेजः तेजसोऽपि दश-
गुणितस्य मध्ये जलं जलस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये पृथिवी
समुत्पद्यते । सैव स्थूलशरीरस्य बीजम् । तदेव च पृथिवीरूपं
बीजमण्डरूपेण परिणमते । तस्याऽपि दशगुणितस्याऽण्डरूपस्य
पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं
तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते । तेनैव शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते ।
तदुक्तं मनुना स्वयम्भुवं प्रकृत्य ।

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिष्टक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्याऽयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति । तत एव चाऽऽदिपुरुषात् व्यष्टिपुरुषाणां विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यवह्रियते । अतो न व्यवहारपरतया नारायण एव सर्वभूतानामात्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च स नारायणो विराट्शरीरो सनाभिकमलकर्णिकास्थानोयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुखाख्यस्त्रयभुवं सृष्ट्वा तद्वाराऽन्यानपि व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज । तथा च स्मर्यते ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति । यत् तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रचक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखाऽऽविर्भावः श्रूयते तद् दैनन्दिनसर्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मुखादिक्रमेणाऽऽविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घटते न त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण शयनादिति । तदेवं सङ्क्षेपतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषां सृष्टिरूपं प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद् यस्मात् जायते तस्य तदापूरणेनैव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति ।

यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥

इति भारतादिभ्य इति । एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाश्चतुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा एतेषां स्मर्यन्ते । तथा ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनाऽलक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तत्र दृश्यते ।

इति । अतश्च सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैवाऽऽसदुच्यते ।
ततश्च तस्माद् विरज्याऽऽत्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः ।
तदुक्तमनुगीतायाम् ।

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्तन्मयमयो महान् ।

महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एतज् ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥

छित्त्वा चाऽक्षरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

इति श्रीविज्ञानभिजुविरचिते साङ्गसारे विवेकप्रतियोगिनां

प्रकृत्यादीनां स्वरूपपरिच्छेदः ।

Indira Gandhi National

इति सांख्यसारस्य पूर्वभागः ।

अथोत्तरभागः ।

—:०:—

प्रथमः परिच्छेदः ।

अथ शिष्यैः सुखेनैव ग्रहीतुं पद्यमालया ।

विवेकस्याऽनुयोग्यात्मा पुरुषाख्यो निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र सामान्यतः सिद्धो जानेऽहमितिधीबलात् ।

द्रष्टाऽतो नित्यविश्वादिधर्मैरेव स साध्यते ॥ २ ॥

भोक्ता नित्यस्तदर्थत्वात् तत्कर्मात्पादितत्वतः ।

महदादिविकाराणां सर्वेषामविशेषतः ॥ ३ ॥

अपि चाऽदृष्टसंस्काराधारत्वाद् बीजरूपतः ।

धीरनादिरतोऽस्याश्च सिद्धा भोक्तुरनादिता ॥४॥

स्वस्वामिभावानादित्वमृते भोक्तृव्यवस्थितेः ।

स्वभुक्तवृत्तिसंस्कारवत्त्वं स्वत्वं तु बुद्धिषु ॥५॥

स्वाम्यं स्वनिष्ठसंस्कारहेतुवृत्तेश्च भोक्तारि ।

अतश्च घटते स्वत्वंनाशे कैवल्यमात्मनः ॥६॥

भोक्तृश्चाऽनादिभावस्य विनाशे हेत्वसम्भवात् ।

न नाशो भोक्तुरस्तीति भोक्ता नित्यो हि सिध्यति ॥७॥

जन्यो ज्ञानप्रकाशोऽस्य नित्यत्वे तु न युज्यते ।

न ह्यप्रकाशे कुत्राऽपि प्रकाशोत्पत्तिरीच्यते ॥८॥

कार्ये प्रकाशाख्यगुणेऽवयवानां हि तद्गुणः ।

कारणं तेन नाऽनित्यः प्रकाशो नित्यवस्तुनि ॥९॥

प्रकाशाश्रयसंयोगात् प्रकाशभ्रम इन्धने ।

आदर्शे चाऽऽवृतेर्भङ्गात् प्रकाशोत्पत्तिविभ्रमः ॥१०॥

तस्मान्नित्यात्मनो ज्ञानं नित्यं वाच्यं तथा सति ।

लाघवाज् ज्ञानमेवाऽऽत्मा निराधारः प्रकल्प्यते ॥११॥

अनाश्रिततया द्रव्यं संयोगादेश्च तन्मतम् ।

अतो जानेऽहमित्यादिबुद्धिरप्युपपद्यते ॥१२॥

पिण्डेऽहन्धीर्हि मूढानां ध्रुवैवाऽनादिदोषतः ।

संयोगात् तत्र पिण्डे तु ज्ञानवत्त्वमतिः प्रमा ॥१३॥

सन्तु वाऽऽधेयताल्पत्वजन्मनाशादिबुद्ध्यः ।

श्रोत्रस्य नभसीवाऽर्थज्ञानस्य ज्ञानमात्रके ॥१४॥

तस्मात्लाघवतर्केण बाधकाभावतस्तथा ।

श्रुत्यादिभिश्च नित्यात्मा चिद्रूपेणैव सिध्यति ॥१५॥

तज् ज्ञानं विभु नित्यत्वाद् देहव्यापितयाऽपि च ।

मध्यत्वे नाशिता हि स्यादणुत्वे वाऽल्पदेशता ॥१६॥

विभुत्वेऽपि स्वधीवृत्तेरेव साक्षान्निरीक्षणात् ।
 न सर्वत्र सदा सर्वभानं ज्ञाने प्रसज्यते ॥१७॥
 अर्थभानं चित्तावर्थप्रतिबिम्बो मतो बुधैः ।
 वृत्तेरेव चित्तौ साक्षात् प्रतिबिम्बनयोग्यता ॥१८॥
 अतोऽसङ्गेऽपि कूटस्थचैतन्ये विभुनि ध्रुवे ।
 वृत्तिहारकमेवाऽन्यभानं फलबलान्ततम् ॥१९॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिजन्यतयाऽखिलः ।
 वृत्त्यै काधिकरण्ये न कामादिधीषु नाऽऽत्मसु ॥२०॥
 अतोऽन्तःस्थविकाराणां स्वस्वबुद्धिष्ववस्थितेः ।
 कूटस्थ एव सर्वोऽपि चिदाकाशगणः समः ॥२१॥
 नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो निरञ्जनः ।
 प्रकाशो निराधारः प्रदीपः सर्ववस्तुषु ॥२२॥
 नन्वेवमेकतेवाऽस्तु लाघवादात्मनां खवत् ।
 औष्वेव सुखदुःखादिवैधर्म्यादिति चेन्न तत् ॥२३॥
 भोगाभोगादिवैधर्म्येणैकरूपेऽपि चिद्वर्णे ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यामुक्तेन भेदसिद्धेः परस्परम् ॥२४॥
 सुखादिप्रतिबिम्बात्मा भोगोऽप्यस्य न वस्तुतः ।
 तथाऽप्यस्य चित्तौ भावाभावौ स्यातां हि भेदकौ ॥२५॥
 औपाधिकौ यथा श्यामरागौ स्फटिकभेदकौ ।
 खट्वष्टान्तश्च विषमो वैधर्म्यासिद्धितोऽम्बरे ॥२६॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे पुरुषस्वरूप-

परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मवैधर्म्यं गुणदोषात्मके तयोः ।
 वक्ष्ये विस्तारतो येन विवेकोऽतिस्फुटो भवेत् ॥ १ ॥
 सामान्यात्मघनाकाशे सान्निध्येरितशक्तिभिः ।
 जायते लीयते भूत्वा भूयोऽयं जगदम्बुदः ॥ २ ॥
 त्रिगुणात्मकशक्तीनां परिणामैरतश्चितिः ।
 आधारविधया विश्वोपादानमविकारतः ॥ ३ ॥
 यथाऽऽधारतया तोयं धरोपादानमिष्यते ।
 स्वस्थपार्थिवतन्मात्रद्वारेणैव चित्तिर्मता ॥ ४ ॥
 अतो जगदुपादनमपि ब्रह्माऽविकारतः ।
 कूटस्थनित्यपर्यायपरमार्थसदुच्यते ॥ ५ ॥
 स्वार्थत्वात् स्वानुभूत्या च सिद्धत्वात् परमार्थसत् ।
 स्वतः स्थित्या स्वतः सिद्ध्या लोकेः सन्निति गीयते ॥ ६ ॥
 प्रतिक्षणविकारेण तैस्तै रूपैरपायतः ।
 प्रकृत्यादिरसत् सर्वो जडार्थोऽब्धौ तरङ्गवत् ॥ ७ ॥
 यत् तु कालान्तरेणाऽपि नाऽन्यसज्ज्ञामुपैति वै ।
 परिणामादिसम्भूतां तद् वस्त्वित्यादिकस्मृतः ॥ ८ ॥
 परार्थाधीनसत्त्वाच्च परदृष्ट्या च सिद्धितः ।
 परतः सन्नसन्नेव तत्परापेक्षया मतः ॥ ९ ॥
 सतोऽस्तित्वं तु नाऽसत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।
 इति गारुडतश्चैव सदसत्त्वव्यवस्थितेः ॥ १० ॥
 अतो न सन्नाऽसदिदं जगत् सदसदात्मकम् ।
 असद्विषयकत्वाच्च तस्य धीस्तात्त्विको भ्रमः ॥ ११ ॥
 जगद्वृक्षस्य चैतन्यं सारोऽसारस्तथेतरत् ।
 प्रपञ्चस्य स्थिरांशो हि चित्तिरेवाऽविकारतः ॥ १२ ॥

तदन्यदखिलं तुच्छमसारत्वादुदीर्यते ।

• तथाऽनृतमसच्चाऽपि तदपेक्षास्थिरत्वतः ॥ १३ ॥

एवंविधैवाऽऽत्मसत्ता अन्यासत्ता च दर्शिता ।

वासिष्ठादौ विस्तरतो यथा लेशात् तदुच्यते ॥ १४ ॥

स्वप्नो जाग्रत्यसद्रूपः स्वप्ने जाग्रदसद्रूपः ।

मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृतौ जन्माऽप्यसन्मयम् ॥ १५ ॥

जगन्मयी भ्रान्तिरिति न कदाऽपि न विद्यते ।

विद्यते न कदाचिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥ १६ ॥

आत्मेवाऽस्ति परं सत्यं नाऽन्याः संसारदृष्टयः ।

श्रुतिकारजतं यद्ददु यथा मरुमरीचिका ॥ १७ ॥

अस्ति सर्वगतं शान्तं परमात्मघनं शुचि ।

अचिन्त्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ १८ ॥

तत् सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयम् ।

यत्र यत्र ययोदेति तथाऽऽस्ते तत्र तत्र वै ॥ १९ ॥

आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः ।

स्फुरन्त्यतितते यस्मिन्मराविव मरीचयः ॥ २० ॥

असत्येव सती तोयनद्येव लहरो चला ।

मनसैवेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ २१ ॥

ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयन्भुवा ।

मनोमयमतो विश्वं यन्नाम परिदृश्यते ॥ २२ ॥

यो ह्यशुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे ।

वज्रसारमिदं तस्य जगदस्यसदेव सत् ॥ २३ ॥

अव्युत्पन्नस्य कानके कानके कटके यथा ।

कटकज्ञप्तिरेवाऽस्ति न मनागपि हेमधौः ॥ २४ ॥

तथाऽन्नस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा ।

इयं दृश्यदृगेवाऽस्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ २५ ॥

इत्यादिवाक्यैर्वासिष्ठे नाऽत्यन्तासत्यतोदिता ।
 जगतोऽपरवाक्यैर्हि सत् कार्यं प्राकृतं मतम् ॥२६॥
 नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् सन्तिष्ठते जगत् ।
 तमाहुः प्रकृतिं केचिन्नायामेकेऽपरे त्वणून् ॥२७॥
 सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
 यथा स्थिता चितेरन्तस्तयेयं जगदावली ॥२८॥
 प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला ।
 इत्यादिवाक्यैः साङ्ख्यीयसत्कार्याद्युपवर्णनात् ॥२९॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनोः

सत्यत्वासत्यत्ववैधर्म्यं परिच्छेदः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तदेवमात्मनः सत्ता दर्शिताऽन्यविलक्षणा ।
 अथ चिद्रूपतां वक्ष्ये बुद्धिवृत्तिविलक्षणाम् ॥१॥
 अनुभूतिश्चितिर्बोधो वेदनं चोच्यते पुमान् ।
 वेद्यं जडं तमोऽज्ञानं प्रधानादिकमुच्यते ॥२॥
 वेदनं वेद्यसम्बन्धादेव वेत्तमिधीयते ।
 यथा प्रकाश्यसम्बन्धात् प्रकाशोऽपि प्रकाशकः ॥३॥
 यथा वाऽर्थोपरागेण मानमर्थस्य भासकम् ।
 एवं वेद्योपरक्तस्याऽस्त्रांशस्याऽऽधारतांऽग्निनि ॥४॥
 असङ्गायां चितौ वेद्योपरागोऽयं न धीष्विव ।
 किन्तु साक्षाद् द्वारतो वा चिति तत्प्रतिविम्बनम् ॥५॥
 बाह्यं हृत्थास्यकरणाभावादनुपरागतः ।
 चितिर्नैवेक्षते चित्यं विभुत्वेऽपि च सर्वतः ॥६॥

तथा चिदपि वृत्त्याख्य करणाभावतोऽर्थवत् ।
 स्वेगोचरां वृत्तिमृते तिष्ठत्यज्ञातसत्तया ॥७॥
 तदेवं चिन्निराकारा प्रकाशाकाशरूपिणी ।
 तिष्ठत्यव्यक्तरूपा च मोक्षादौ वृत्त्यभावतः ॥८॥
 बुद्धिवृत्तिस्तु साकारा परिच्छिन्ना च दीपवत् ।
 व्यक्ता च सर्वदा तद्वदसङ्ख्या क्षणभङ्गुरा ॥९॥
 जडा च परदृश्यत्वाद् घटदीपादिवन्मता ।
 वृत्तेः प्रकाशता त्वर्थाकारत्वादक्षतैव हि ॥१०॥
 यथाऽऽस्याकारताहत्वादादर्शस्तत्प्रकाशकः ।
 सर्वाकारत्वयोग्यत्वात् सैवं सर्वप्रकाशिका ॥११॥
 न पुनर्वृत्तिद्रष्टृत्वं चित्तस्तद्भिन्नद्रष्टृता ।
 वृत्तेर्यतो गौरवं स्याद् द्वयोर्ज्ञातृत्वकल्पने ॥१२॥
 बुद्ध्यारूढं त्वन्यवस्तु तद्वारा प्रतिविम्बितम् ।
 पश्यत्यनुभवो नाऽन्यो द्रष्टा बुद्ध्यारूढोऽखिलः ॥१३॥
 इत्येवं बुद्धिवृत्तिभ्यो वैलक्षण्यं चित्तोरितम् ।
 चिदचित्त्वाख्यवैधर्म्यं देहादिभ्यः स्फुटन्विदम् ॥१४॥
 अन्योन्यप्रतिविम्बेन सारूप्याद् वृत्तिबोधयोः ।
 बोधव्यवहृतिर्वृत्तौ लोहेऽग्निव्यवहारवत् ॥१५॥
 नैवाऽल्पबुद्ध्यशक्योऽयं विवेको वृत्तिबोधयोः ।
 तार्किका यत्र सम्मूढाः साङ्ख्यानं श्रेष्ठता यतः ॥१६॥
 विज्ञानवादिनो बौद्धा वृत्तिबोधाविवेकतः ।
 ज्ञातात्मत्वश्रुतौ मूढा मेनिरे क्षणिकां चितिम् ॥१७॥
 सत्त्वपुंसो विवेकोऽयं वृत्तितद्बोधरूपयोः ।
 नाऽशक्यः सुधियां यद्वद्वंसानां क्षीरनीरयोः ॥१८॥
 एतदन्तश्च संसारो मोक्षस्तत्रैव संस्थितः ।
 यद् वृत्तिभ्यो विवेकेन तद्बोधस्याऽवधारणम् ॥१९॥

सुषुप्तौ हि यथा स्वप्ने स्वात्मन्येवेक्षतेऽखिलम् ।

आत्मानं चैकदेशस्थं मन्यते जागरे तथा ॥ ३३ ॥

सुषुप्तिरात्मनस्तत्त्वं स्वरूपावस्थितेऽस्तदा ।

जाग्रत्स्वप्नौ मायिकौ तु मृषासारूप्यतो धिया ॥ ३४ ॥

बुद्धेः सुषुप्तिस्तमसाऽऽवरणं तद्विलक्षणा ।

चित्तेः सुषुप्तिर्वृत्त्याख्यदृश्यावरणशून्यता ॥ ३५ ॥

पूर्णः कूटस्थनित्यश्च स्वस्वधीमात्रवृत्तिदृक् ।

वृत्त्याख्यदृश्यविरहात् सर्वदा नेक्षते पुमान् ॥ ३६ ॥

वृत्तिदेशे यथा बोधस्तथा सर्वत्र सर्वदा ।

वृथैव तप्यते मूढैर्व्ययनाशादिनाऽऽत्मनः ॥ ३७ ॥

दुःखभोगमहारोगनिदानं देहगेहिनी ।

बुद्धिर्न त्यज्यते मूढैर्महानिद्रासुखं यतः ॥ ३८ ॥

अनादिबुद्धिगार्हस्थ्यं विवेकस्थज्यते न चेत् ।

न मोक्षो वा ह्यसत्यासादिहाऽमुत्राऽसुखं परम् ॥ ३९ ॥

समचिन्मात्ररूपेषु स्वपरात्मसु सर्वदा ।

बुद्धिमात्रविवेकेन स्वपरादिभिदा मृषा ॥ ४० ॥

चिन्मात्रे निर्गुणे स्वामिन्यारोप्यैवाऽऽत्मकर्तृताम् ।

स्वाम्यवज्ञापराधेन बध्यते धीः स्वकर्मभिः ॥ ४१ ॥

साध्वी तु धीः पतिं दृष्ट्वा याथातथ्येन तत्परा ।

इहाऽऽनन्दमयी चाऽन्ते पतिदेहे लयं व्रजेत् ॥ ४२ ॥

नाहं कर्ता सुखी दुःखी चिन्मात्राकाशरूपकः ।

एवं नाथं चिन्तयन्ती न पत्युर्दुःखभोगदा ॥ ४३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिचुविरचिते साङ्गसारे आत्मानात्मनी

श्रिदचित्त्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

इत्येवमात्मनः प्रोक्तो बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः ।
 चित्तकाशोऽधुनाऽऽनन्दरूपता वक्ष्यते तथा ॥१॥
 दुःखं कामसुखापेक्षा सुखं दुःखसुखात्ययः ।
 इति स्मृतेः सुखात्मत्वं नित्यनिर्दुःखताऽऽत्मनः ॥२॥
 परिभाषाबलाद् रुढिबाधः सर्वत्र सम्मतः ।
 अन्यथा परिभाषेयं मोक्षशास्त्रे भवेद् वृथा ॥३॥
 यद्वा परोक्षवादेन परमप्रियताप्तये ।
 रूपिका सुखगीः पुंसि विभुत्वाप्तैर खशब्दवत् ॥४॥
 नाऽऽनन्दं न निरानन्दमित्यादिश्रुतिभिः स्फुटम् ।
 आत्मन्यानन्दरूपत्वनिषेधाद् युक्तिसंयुतात् ॥५॥
 उपासाद्यर्थशून्यत्वान्नेति नेति श्रुतेस्तथा ।
 निषेधवाक्यं बलवद् विधिवाक्यादिति स्थितिः ॥६॥
 निर्निरानन्दमिति च स्तोपाध्यानन्दभोक्तृताम् ।
 स्वामित्वरूपिणीं वक्ति न निर्धन इतीव हि ॥७॥
 प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादिति श्रुत्या सुखादपि ।
 उक्त आत्मा प्रियस्तस्य सुखत्वोक्तिश्च नोचिता ॥८॥
 आनन्दाद्याः प्रधानस्य इति वेदान्तसूत्रतः ।
 वेदान्तेऽपि न सिद्धान्त आत्मनः सुखरूपता ॥९॥
 विस्तराद् ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिः परीक्षितम् ।
 चित्तेरसुखरूपत्वं प्रेमा व्याख्यायतेऽधुना ॥१०॥
 मा न भूवमहं शश्वद् भूयासमिति रूपकः ।
 निर्निमित्तोऽनुरागो यः स प्रेमा परमश्रुति ॥११॥
 अन्याशेषतया बुद्धेः स्नेहोऽयं न सुखेष्वपि ।
 अतः प्रियतमः स्वात्मा नाऽन्योऽतो ह्यधिकः प्रियः ॥१२॥

आत्मत्वेनाऽऽत्मनि प्रेमा न सुखत्वाद्यपेक्षते ।

अहं स्वामिति चेद् यस्मात् सुखं स्वामिति नेष्यते ॥१३॥

तथा च सुखतादुःखाभावते वाऽऽत्मताऽपि च ।

प्रेमणि प्रयोजिका सिद्धा स्वतःप्रेमात्मतैव तु ॥१४॥

तस्माद् वस्तुत आत्मैव प्रियो नौपाधिकत्वतः ।

औपाधिकीतरप्रीतिरस्थिरत्वान्न तात्त्विकी ॥१५॥

प्रीतिरन्यत्र चाऽनित्याऽविवेकाद्यैः सुखादिषु ।

आत्मप्रीतिस्तु नित्याऽतो नित्यानन्दः पुमान् मतः ॥१६॥

आत्मनः प्रियतां बुद्धिर्यदि पश्येत् समाहिता ।

सर्वातिशायिनीं तर्हि सुखाब्धौ किं न मज्जति ॥१७॥

प्रियदर्शनतो बुद्धेः सुखं लोकेषु दृश्यते ।

अतोऽनुमेयं परमप्रियदृष्ट्या परं सुखम् ॥१८॥

Indira Gandhi National

आत्मार्थत्वेन सर्वत्र प्रीतिरात्मा स्वतः प्रियः ।

इति शखच्छ्रुतिः आह आत्मदृष्टिविधितया ॥१९॥

ततोऽप्यनुपमं ज्ञेयं प्रियात्मे क्षणतः सुखम् ।

भुञ्जते तत् सुखं धीरा जीवन्मुक्ता महाधियः ॥२०॥

अन्तरात्मसुखं सत्यमविसंवादि योगिनम् ।

अपश्यन् कृपणो वाह्यसुखार्थी वञ्चितो जनः ॥२१॥

सुखाशया वह्निः पश्यन् देही हीन्द्रियरन्ध्रकैः ।

वातायनैर्गृहीत्वाऽन्तः सुखं वेत्ति न वाह्यदृक् ॥२२॥

दुःखलभ्यान् दुःखमयान् परिणामेऽतिदुःखदान् ।

विषयोत्थान् सुखाभासान् धिक् स्वात्मसुखरोधकान् ॥२३॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ग्यसारे आत्मानात्मनोः

प्रियाप्रियत्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

परिच्छेदत्रयेणोक्तं सच्चिदानन्दरूपकम् ।

गोयमानं श्रुतिस्मृत्योरात्मनो लक्षणत्रयम् ॥१॥

तद्वैपरीत्यमन्येषां लक्षणं चेरितं स्फुटम् ।

आभ्यां तु गुणदोषाभ्यां विवेको दोषहृत् परः ॥२॥

नैर्गुण्यसगुणत्वादिवैधर्म्याण्यपराण्यपि ।

बह्वि वक्ष्ये सङ्क्षेपात् पुम्प्रकृत्योरतः परम् ॥३॥

धियोऽर्थाकारया वृत्त्या जनितत्वात् सुखादयः ।

सामानाधिकरण्येन कल्प्यन्ते लाघवाद् धियाम् ॥४॥

महदादेर्जडत्वेन तद्वेतुश्च जडो मतः ।

कार्यकारणसाजात्यं दृष्टं लोके हि सर्वतः ॥५॥

अत आत्मा बोधमात्रतया सिध्यति लाघवात् ।

गुणाः सर्वे प्रकृत्यादेर्विकाराश्चेतरेऽखिलाः ॥६॥

आत्मा तु निर्गुणस्तद्वत् कूटस्थश्च मतो बुधैः ।

चित्तेः कूटस्थसज्ज्ञा तु स्थिरत्वाद् गिरिकूटवत् ॥७॥

लेपश्चेतरसम्बन्धे तद्रूपैरुपरक्तता ।

यथा विषयसम्बन्धाद् बुद्धौ भवति वासना ॥८॥

भाण्डादौ द्रव्ययोगाच्च तत्तद्द्रव्यस्य वासना ।

लेपहेतुश्च सम्बन्धः सङ्गः सम्बन्धि चाञ्जऽनम् ॥९॥

अतो निरञ्जनोऽसङ्गो निर्लेपश्चोच्यते पुमान् ।

नभःपुष्करपत्रादिदृष्टान्तैः परमर्षिभिः ॥१०॥

चिन्मात्रानन्तशक्त्यर्थौ पुमर्थपवनेरिताः ।

सत्त्वादिशक्तयो यान्ति विश्वबुद्बुदरूपताम् ॥११॥

अत ईशश्चिदात्मैव जगतः सन्निधानतः ।

मणिवत् प्रेरकत्वेन जडानामयसामिव ॥१२॥

पुमानेव जगत्कर्ता जगद्गर्ताऽखिलेश्वरः ।

स्वास्थ्यार्थं भृत्यवद् यस्माज्जडवर्गः प्रवर्तते ॥१३॥

करुणानि च देहेषु राजार्थमधिकारिवत् ।

भोग्यजातं मनोमन्त्रिण्यर्पयन्ति स्वभावतः ॥१४॥

तैर्भोग्यैर्युक्तमात्मानमावेदयति धीश्चिति ।

ईक्षामात्रेण तद् भुङ्क्ते राजेवाऽऽत्माऽखिलेश्वरः ॥१५॥

धनादेरीश्वरो देहो देहस्येन्द्रियमीश्वरम् ।

इन्द्रियस्येश्वरी बुद्धिर्बुद्धेरात्मे श्वरः परः ॥१६॥

कूटस्थस्येश्वरस्याऽन्यो नाऽस्ति प्रेरक इत्यतः ।

ईश्वरस्याऽवधित्वेन द्रष्टा वै परमेश्वरः ॥१७॥

अन्यस्याऽऽगन्तुकैश्वर्यं बहुव्यापारसङ्कुलम् ।

निर्व्यापारस्य निर्दोषमनाद्यैश्वर्यमात्मनः ॥१८॥

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवः ।

संसारं तन्निवृत्तिं च माययाऽऽप्नोति हेलया ॥१९॥

सर्वातिशायि निर्दोषमैश्वर्यमिदमात्मनः ।

पश्यतो योगिनो ब्राह्ममप्यैश्वर्यं तृणायते ॥२०॥

वाह्यस्याऽऽत्मोच्यते देही देहस्याऽऽत्मेन्द्रियाणि च ।

बुद्धिरात्मेन्द्रियान्तस्य बुद्धेरात्मा तु चिन्नभः ॥२१॥

अत आत्मावधित्वेन परमात्मोच्यते चित्तिः ।

तथाऽन्तःकरणैर्योगाज्जीव इत्युच्यते चित्तिः ॥२२॥

अविद्याकार्यरहितः परमात्मेति च स्मृतिः ।

यस्य यद् व्यापकं तस्य तद् ब्रह्माऽतो धरादिकम् ॥२३॥

प्रकृत्यन्तं भवेद् ब्रह्म स्वस्वकार्याद्यपेक्षया ।

सेश्वरे साङ्ख्यवादेऽपि चित्तेरेवाऽनुमन्यते ॥२४॥

परे वा परमात्मत्वादिकं तु न जडे क्वचित् ।

अध्यक्षव्यापकत्वाभ्यां परं ब्रह्म तु चेतनः ॥२५॥

तस्याऽध्यक्षं व्यापकं च न हेतुविधयाऽस्ति हि ।

असङ्ख्यात्मा नभोराशिरविभक्तैकरूपकः ॥२६॥

सोऽतश्चिद्वनविज्ञानधनात्मधनसंज्ञकः ।

प्रकाशस्याऽनपेक्षत्वात् स्वस्य द्रष्टृतयाऽपि च ॥२७॥

स्वप्रकाशः पुमानुक्त इतरे तद्विलक्षणाः ।

भोगोऽभ्यवहतिः सा च कूटस्थे नाऽस्ति धीष्विव ॥२८॥

धीवृत्तिप्रतिविम्बाख्यगौणभोगा तु भोक्तृता ।

साक्षाद् धीवृत्तिद्रष्टृत्वाद् बुद्धिसाध्युच्यते पुमान् ॥२९॥

विना विकारं द्रष्टृत्वात् साक्षी तूक्तोऽखिलस्य सः ।

चैत्योपरागरूपत्वात् साक्षिताऽप्यध्रुवा चितः ॥३०॥

उपलक्षणमेवेदमपि व्यावृत्तये जडात् ।

अतः पुमाननिर्देश्योऽणुश्च सूक्ष्मश्च कथ्यते ॥३१॥

विना दृश्यमदृश्यत्वादव्यक्तश्चोच्यते स्वतः ।

अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना ॥३२॥

अदृश्यं चाऽस्यमादर्शं चित् तथा स्वस्वबुद्धिषु ।

चिति विश्वस्य सङ्गश्चेद् विश्वं भासेत सर्वदा ॥३३॥

विश्वाधारोऽप्यतः शून्यमिति चिन्नीयते खवत् ।

दृश्यदोषान् मृषाबुद्धिर्द्रष्टर्यारोप्य निर्मले ॥३४॥

आदर्शं मलवद् व्योम्नि दोषदृष्ट्या तु तप्यते ।

वस्तुतश्चिति नाऽस्त्येव मलो दृष्ट्याश्रितः सदा ॥३५॥

अतश्च निर्मलः स्वस्थो निर्दोषश्चोच्यते पुमान् ।

सजातीयेषु वैधर्म्यलक्षणा नाऽस्ति यद् भिदा ॥३६॥

अत आत्मा समः प्रोक्त ऐकरूप्याच्च सर्वदा ।

देहाध्यक्षतया देही पुर्यभिव्यक्तितः पुमान् ॥३७॥

एकाकित्वाद्वितीयः केवलश्चोच्यते तु सः ।

चिच्छक्त्यप्रतिबन्धेन प्रोच्यतेऽनावृतः पुमान् ॥३८॥

- सर्वस्वामितया चाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रवेदनात् ।
 • हृत्सरोवरधीपद्मदलवृत्तिषु लीलया ॥३८॥
 • चरन्निवाऽऽनन्दमीनान् भुञ्जानो हंस उच्यते ।
 हकारेण वहिर्याति सकारेण विशन् पुनः ॥४०॥
 प्राणवृत्त्याऽनये चाऽपि प्राण्यात्मा हंस उच्यते ।
 शरीरागारहृदयोमगुहायां बुद्धिभार्यया ॥ ४१ ॥
 व्यज्यमानस्तया सार्द्धं स्वपन्निव गुहाशयः ।
 त्रिगुणात्मकमायां स्वां सान्निध्यात् परिणामयन् ॥४२॥
 मायीति कथ्यते चाऽऽत्मा तत्कृतानृतवेषष्टक् ।
 खान्येकादश भूतानि पञ्चैतानि तु षोडश ॥४३॥
 पुंसः कलास्तत्त्वतस्तु निरंशत्वात् स निष्कलः ।
 अहंशब्दः स्वामिवाची स्वामी साची तु चेतसः ॥४४॥
 अतोऽहमिति शब्देन चिन्मात्रं प्रोच्यते बुधैः ।
 सर्वेश्वरः सर्ववेत्ता सर्वकर्ताऽद्वयः पुमान् ॥४५॥
 सामान्यादुच्यते यद्वद् राजा सर्वनराधिपः ।
 आत्माद्वैतस्य सूत्रेण जातिमात्रेण वर्णनात् ॥ ४६ ॥
 प्रलये हि विजातीयद्वैतशून्यत्वमात्मनाम् ।
 असङ्गत्वान्नित्यशुद्धो नित्यबुद्धश्च चित्तवतः ॥ ४७ ॥
 नित्यमुक्तस्तथा नित्यनिर्दुःखत्वात् पुमान् मतः ।
 इत्यादिगुरुशास्त्रोक्तदिशा स्वानुभवेन च ॥४८॥
 वैधर्म्यादात्मनोऽनात्मविवेकः क्रियतां बुधैः ।
 परिच्छेदचतुष्केण पुम्प्रकृत्योः सुविस्तरात् ।
 वैधर्म्यगण उक्तोऽयं ध्यायिनामाशु सुक्तिदः ॥ ४९ ॥

इति श्रीविज्ञानभित्तुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मवैधर्म्य-

गणपरिच्छेदः ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजो स्वाराज्यमधिगच्छति ॥२६॥

इत्येवं मनुनाऽऽप्यात्मयागो ज्ञानाङ्गमोरितः ।

तस्मादभयदानेन स्वभोगाद्यर्चनेन च ॥२७॥

सम्मानयन् भूतजातमात्मानमनुचिन्तयेत् ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भोगे रागश्च हीयते ॥ २८ ॥

तेषां स्वसाम्यदृष्ट्याऽतः साम्यं योगी विचिन्तयेत् ।

उत्पत्तौ प्रलये चैव सर्वावस्थासु सर्वदा ॥२९॥

सर्वेषामेकरूपत्वे द्रष्टूरागादिकं कुतः ।

विष्णादयो महैश्वर्यं भुञ्जाना अपि नाऽधिकाः ॥३०॥

मत्तोऽतोऽलं तदैश्वर्यैरविवेकिजनप्रियैः ।

गुणकर्मादिभिः किञ्चिन्निरीक्ष्याऽधिकमात्मनः ॥३१॥

तदर्थं यतते लोको नाऽहं पश्यामि मेऽधिकम् ।

तथा न्यूनं न पश्यामि यदतिक्रमशङ्कया ॥३२॥

देवा दैत्यजयायेव यतिष्ये तज्जयाशया ।

अहं यथा तथैवाऽन्ये आब्रह्मा नारका जनाः ॥३३॥

दृश्यन्ते स्वात्मवत् प्रेम्णा पितृभ्रातृसुतादिवत् ।

कः ईश ईशितव्यो वा कः श्रेष्ठः कोऽधमोऽपि वा ॥३४॥

अभिन्ने भेददृष्ट्या स्थान्मृत्योर्भयमिति श्रुतिः ।

चिदुच्योमस्वेकरूपेषु ईशानीशादिरूपकः ॥३५॥

रूपभेदो ह्यसन् सर्वः स्फटिके रूपभेदवत् ।

धियां रूपैः पुमानिको बहुरूप इवेयते ॥३६॥

वृकचर्मादिरूपाद्यैर्मायीव बहुरूपपृष्ठम् ।

मामालिङ्ग्य निराकारं विविधाकारधारिणी ॥३७॥

मायैवैका हि नृत्यन्ती मोहयत्यखिला धियः ।

पुंसां भेदो बुद्धिभेदादम्बुभेदाद् यथा रवेः ॥३८॥

व्योम्नश्च छिद्ररूपेण भेदः कुम्भादिभेदतः ।

अतः शुद्धो बुद्धमुक्तः सर्वदा सर्वगोऽव्ययः ॥३८॥

अहमन्ये च तत्राऽहो शत्रुमित्रादिधोर्मृषा ।

ब्रह्मणीशे हराविन्द्रे सर्वभूतगणे तथा ॥४०॥

उत्तमाधममध्यत्वविभागो मायया मृषा ।

त्रिगुणात्मकमायायास्त्रैविध्यादात्मनोऽपि हि ॥४१॥

उत्तमाधममध्यत्वत्रैविध्यं नैव हि स्वतः ।

यथा देहे तथाऽन्यत्र चित्प्रकाशोऽयमव्ययः ॥४२॥

व्यक्तताव्यक्ततामात्रभेदो ह्यन्तरवाह्ययोः ।

एवमन्येऽपि पुरुषा बद्धमुक्ताविशेषतः ॥४३॥

ईशानीशविशेषाच्च पुरुषार्थो न मेऽस्थितः ।

महानिद्रैव मे साध्वी दुःखमोमहरा प्रिया ॥४४॥

अप्रिया मूढचित्तानामसाध्वी धौहतात्मनाम् ।

चिदादर्शे मयि धियो यद्यपि प्रतिबिम्बनम् ॥४५॥

तत्त्वतो नैव दोषाय तथाऽपि त्याज्यमेव तत् ।

स्वभावादस्य हेयत्वं स्वानुभूत्या हि सिध्यति ॥४६॥

यथा कोऽपि परस्याऽपि वैरुष्यं न दिदृक्षति ।

स्वामिन्यारोप्याऽऽत्मदोषान् साध्वीयमनुत्पद्यते । ४७॥

निर्दोषं स्वामिनं दृष्ट्वा निर्दोषा स्यात् पतिव्रता ।

एवमस्या रूपभेदेऽप्येकरूपोऽस्मि सर्वदा ॥४८॥

भुञ्जानो वाऽप्यभुञ्जानस्तां मदर्थामनन्यगाम् ।

यथैकरूपतोपाधियोगायोगदशास्वहो ॥४९॥

आदर्शस्याऽमलस्यैव चित्रभोदर्पणस्य मे ।

दृश्यबुद्धिगता दोषाः साक्षात् तद्द्रष्टरि प्रभौ ॥५०॥

न सन्ति मयि मोहाद्या भास्करे भास्यदोषवत् ।

दुःखैर्बद्धा स्वमात्मानं त्यक्त्वा मद्भावमागता ॥५१॥

मुच्यते दुःखबन्धाद् धीर्न मे मोक्षो न बन्धनम् ।

कूटस्थासङ्गचिद्व्योम्नि धौदुःखप्रतिविम्बनम् ॥५२॥

योऽन्यो बन्धो भोगरूपः सोऽपि चिदर्पणे मृषा ।

जाग्रदादितयावस्थासाक्षी ताभिर्विवर्जितः ॥५३॥

अहं पूर्णश्चिदादित्य उदयास्तविवर्जितः ।

दर्पणे सुखवद् विश्वं मयि बोधे न तात्त्विकम् ॥५४॥

विभुत्वेऽपि च बाह्यान्तः सुषुप्त्यादावदर्शनात् ।

मयि वाऽन्यत्र वा पुंसि केवलानुभवे विभौ ॥५५॥

भाति यत् तद्विवर्त्तो धीप्रतिविम्बात्मकत्वतः ।

शुक्लौ रजतवद् विश्वमतो मयि न दोषकृत् ॥५६॥

मरीचौ तोयवत् तद्वद् व्योमादौ नगरादिवत् ।

कालत्रयेऽपि नाऽस्त्येव मयि विश्वं सनातने ॥५७॥

अन्यत्वास्त्वथवा माऽस्तु सुखादौ मम तेन किम् ।

मयि सर्वं यथा व्योम्नि सर्वत्राऽहं यथा नभः ॥५८॥

न सर्वं मयि सर्वत्र नाऽहं चालेपतः खवत् ।

अत एवाऽविभागाख्याभेदेन क्षीरनीरवत् ॥५९॥

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं गायन्ति परमर्षयः ।

जगन्मम मदर्थत्वान्मच्छरीरसुखादिवत् ॥६०॥

यथा मम तथाऽन्येषां ममैवेति धियो भ्रमः ।

वस्तुतस्तु न कस्याऽपि किमपि व्यभिचारतः ॥६१॥

स्वामित्वस्याऽभुवत्वेन पान्थस्याऽऽवासगेहवत् ।

एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं शून्यं निरञ्जनम् ॥६२॥

सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं तत्र न जगन्न जगत्क्रिया ॥

दृश्यते सर्वदृश्याद्या स्वस्वबुद्धिपरम्परा ॥६३॥

चिन्मण्डलमहादर्शे प्रतिविम्बमुपागता ।

क्वचिद् व्यक्तं क्वचित् सूक्ष्मं नभः सर्वत्र तिष्ठति ॥६४॥

यथा तथा चिदाकाशं धीदेशेऽन्यत्र च स्थितम् ।

चिदाकाशमयं विश्वं यतोऽतो धीरितस्ततः ॥६५॥

भ्रमन्ती तत्र तत्रैव भासतेऽर्के घटादिवत् ।

धर्माधर्मौ जन्ममृत्यु सुखदुःखादि चाऽखिलम् ॥६६॥

जाग्रत्यपि मृषा स्वप्न इव जन्मादिकं मम ।

दृश्ययोगवियोगाभ्यां चितो जन्मविनाशधौः ॥६७॥

अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिदोषाभ्यां शशिनो यथा ।

महासुषुप्तौ भवजन्ममृत्युदुःखप्रधाराः क्षणभङ्गुरा धियः ।

पश्याम्यहं ताभिरलिप्तरूपो घनैरूपैतैर्विगतै रवेः किम् ॥६८॥

इत्येवं सततं ध्यायन्नेकाग्रमनसा सुधीः ।

साक्षात्करोत्यात्मतत्त्वं वागगोचररूपतः ॥६९॥

स्वरूपं निर्मलं शान्तं मनस्त्यजति चेत् क्षणम् ।

तदैव दृश्यसंस्कारशेषात् सङ्गुभ्यतीन्द्रियम् ॥७०॥

उत्थितानुत्थितांस्तत्र इन्द्रियारीन् पुनः पुनः ।

विवेकेनैव वज्रेण हन्यादिन्द्रो गिरीनिव ॥७१॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे राजयोगप्रकारपरिच्छेदः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

एवमात्मानुभविनो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।

स्पष्टं वक्ष्ये भवेद् येन ज्ञानाज्ञानपरीक्षणम् ॥१॥

अवणान्मननाद् वाऽऽपि अन्यथाऽऽत्मज्ञताभ्रमात् ।

कुर्याद् गुरुमविदांसं स्याच्चाऽज्ञो ज्ञाभिमान्यपि ॥२॥

नैश्वर्यानागतज्ञत्वादिकं ज्ञानस्य लक्षणम् ।

तद्वत्तेऽपि हि कैवल्यं योगभाष्यकृतेरितम् ॥३॥

श्रौतस्मार्तानि वाक्यानि ज्ञानिनो मोक्षभागिनः ।

लक्षकाण्येव लिख्यन्ते विश्वासातिशयाय वै ॥४॥

यत्र सर्वाणि भूतानि आत्मैवाऽभूद् विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥५॥

यः सर्वत्राऽनभिस्नेहस्तत् तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाऽभिन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६॥

न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।

न विस्मरति निश्चैत्यं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ॥७॥

नोदेति नाऽस्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ।

यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥८॥

यो जागर्त्ति सुषुप्तस्यो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥९॥

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥१०॥

यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥११॥

अपि शीतसूचावर्के अत्युष्णोऽपीन्दुमण्डले ।

अप्यधःप्रसवत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न चाऽन्यधीः ॥१२॥

चिदात्मन इमा नित्यमस्फुरन्तीह शक्तयः ।

इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाऽभ्युदेति कुतूहलम् ॥१३॥

परव्यसनिनो नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।

तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्नरसङ्गरसायनम् ॥१४॥

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।

तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्वहिर्यवहरन्नपि ॥१५॥

यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।

गम्भीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाऋदः ॥१६॥

परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनाऽऽत्मनि ।

सर्वकर्मपरित्यागो नित्यदृष्टो निरामयः ॥१७॥

न पुण्येन न पापेन नेतरेणाऽपि लिप्यते ।
 येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः ॥१८॥
 यत्र क्वचन शायौ च स सम्प्राडिव राजते ।
 वर्णधर्माश्चमाचारशास्त्रमन्त्रनयेप्सितः ॥१९॥
 निर्गच्छति जगज्जालात् पञ्चरादिव केशरो ।
 वाचामतीतविषमो विषयाशादृशेक्षितः ॥२०॥
 कामप्युपगतः शोभां शरदीव नभस्तलम् ।
 निःस्तोत्रो निर्नमस्कारः पूज्यपूजाविवर्जितः ॥२१॥
 संयुक्तो वा वियुक्तो वा सदाचारनयक्रमैः ।
 एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्त्तः
 संशान्तसंसृतिचिरञ्चमनिर्वृतस्य ।
 तद्यस्य यन्मदनकोपविषादलोभ-
 मोहापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥२२॥
 तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवात् ।
 न कृतेनाऽकृतेनाऽर्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ॥२३॥
 तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथवा ।
 ज्ञानसम्प्राप्तिसमये मुक्त एवाऽमलाशयः ॥२४॥
 न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
 सर्वाशासङ्गये चेतःक्षयो मोक्ष इति श्रुतेः ॥२५॥
 जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।
 विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥२६॥
 अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिविम्बे हि यादृशी ।
 स्याद् दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥२७॥
 अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।
 स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणैः ॥२८॥
 चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।

अनादिमध्यनिलयं यदनाधि निरामयम् ॥३६॥
 न शून्यं नाऽपि चाऽऽकारं न दृश्यं न च दर्शनम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं तत् किञ्चिदवशिष्यते ॥३७॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे जीवन्मुक्तिपरममुक्तयोः

परिच्छेदः ।

इति साङ्ख्यसारस्योत्तरभागः ।

साङ्ख्यसाराख्यं प्रकरणं समाप्तम् ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

